

Halmi Tamás

Egyenként számolni a szavakat

Beszélgetés Báthori Csabával

– *Ha visszatekintesz eddigi életművedre, fölhogad-e benned hiányérzet? Itt kell firtatnom azt is: van-e mű vagy alkotó, amelyről/akiről mást s máshogy írnál mai szíveddel? Mennyire látod teljesnek, amit létrehoztál – s miféle tervek szerint kerekíted tovább? Egyáltalán: tervezhetőek-e terveink?*

– Eddig ötven kötetet publikáltam, saját műveimet és fordításokat (azaz kettő: a *Melankólia* című verseskönyv és Robert Walser *Fritz Kocher dolgozatai* című prózaműve hamarosan megjelenik). Amikor pályámat kezdtem, egyetlen könyvem se volt. Mindegyik könyv mögött komoly erőfeszítés, feszes munka áll. A fordításköteteket sem „kölcsonöztem”: mindegyiket magam halásztam ki idegen szövegfolyamokból, szinte egyiket sem készítettem megbízásra, hanem mindet előlegezett lelkesedéssel, éhbérért. Megtanultam közben elmerülni és lélegezni a vizek mélyén. Prózai munkáimat jeges csend övezte. Amolyan saját leheletemmel körvonalazott pálya az enyém, amely egyetlen hosszú, viszonzatlan merészkedés. Lehet, hogy rajtam rontott volna az elismerés. Erőmet abból merítettem, hogy nem vettem tudomásul. Mintha nedves ruhában futottam volna be a távot, olyan nehéz volt. Anyám, az édes, semmit nem teremtett, műalkotás nélkül halt meg. És az is csoda volt, mert élet volt. Bizonyára rugalmasabban kellett volna érvényesítenem ízlésemet, nem hátra kellett volna néznom folyton, hanem néha előre. De a tudás hátrafelé néz, és én a tudásra vágytam. Ma sem csak az ismeret izgat önmagában, hanem az, ami az ismereten túl a tudáshoz vezet. Lehet, hogy nem kellett volna az egész távon komolynak maradni. De én emellett tettem le a garast: hogy csak komolyan nevessek. A művészet alapmozdulata, gondolom, bizonyos vallásosan komolyan vett indulat, mély és rendületlen komolyság. Lehet, hogy műveim kitarotottan „felelős” hangneme időszerűtlen, formai szigora befogadásra alkalmatlan, higgadtsága nyomasztó, sötétsége egyoldalú. De egyet elmondhatok: minden pillanatban irtóztam bármiféle árulástól, etikai és esztétikai vonatkozásban egyaránt. Ezt fontosnak tartom. Hogy rosszul választottam néha? Lehet. Nyilván hiba volt, számtalan esetben hiba volt, bizonyos írókat esztétikailag túlértékelnem hiteles moralitásuk miatt. Nagy szerzőkkel fogok találkozni a pokolban, és törpékkel a mennyországban, ezt ma már tudom. Hiba volt fokozott rokonszenvvel írni jelentéktelen szerzőkről csak azért, mert háttérbe szorította őket az irodalmi közeg, és keveset vagy egyáltalán nem írni jelentősekről, akik viszolygást keltettek közéleti hivalkodásukkal, tülekedésükkel és romlott irodalomérvényesítő fortélyaikkal.

Ha kritikai életművemet pásztázom, látom, számos komoly teljesítmény szinte érintetlen maradt. Az esztétikai-etikai értékrend valódi együttes arányában kellett volna mérlegre vetni mindenkit. De azt a hibát nem követtem el, hogy silány szerzőt érdekből magasztaltam volna. Mulasztás volt, lehet, hogy nem rekesztettem el a vékony tehetségeket a kontároktól – mert ez a határ, ez nagyon fontos a hamis bálványok, rossz ízlésű esztéták és esztétikai felkapaszkodottak korában. A lényeg: nem tettem mérvadóvá és menthetővé az értékrendben az esztétikai abszurditást (nem az abszurd irodalmat értem ezen, világos). Korunk véleményvezéreinek szarvashibája, hogy minden területen túrhetővé hazudták a silányságot. Hogy teljes-e, amit létrehoztam? Aki ilyen sokáig él, kénytelen szembesülni ezzel a kérdéssel. Nem, életművem nem teljes. De a hűség kerek és hazugságtól mentes lenyomata. Tervek? Egyre komolyabb értelmet tulajdonítok annak, hogy *nem írok*. Lehet, hogy eljutottam a Paul Celan-i, József Attila-i pontra? *Amikor verset ír az ember, nem írni volna jó*. Átsiklik a felületesség ezeken a balgának tetsző töredékeken. Pedig mély belátások tolnak fel itt... Lehet, hogy az írás célja az, hogy kivezessen a toll mögül. Mert ott még vannak más, fontosabb teendők? Millióknak és millióknak vannak más, fontosabb teendői. És meglehet, hogy az írónak éppen ezeket kell meglátnia, ha művészként egyszer szívesen gondolatjelet tenne egész életműve mögé.

– *Szüleid alakját megrendítő versek sorában idézted meg. Az emlékezés gesztusai önterápiás szándékot is takartak? S lett önismereti hozadéka e családelemző poétikának? Mit tud, amit a talaj menti élet nem, a katarziszig emelt szív?*

– Nekem nagy benső akadályfutás volt, roham a zárkózottság ellen, hogy költészetem egy pontján beszélni kezdtem, tudtam, mertem erről a két emberről, szüleimről. A fojtott beszéd a versben, az ismétlődő áttételek, a kimondatlanság aszkézise évről évre szorongatóbb félnémasághoz vezetett, és akkor hirtelen úgy döntöttem, felnyitok egy zsilipet, tíz ujjbeggyel boncolgatni kezdek egy témát: származásomat, mindazt a legrégebbit, ami megőrződött bennem. Anyám: róla mindig a gondviselés, a mentés, óvás léghőre idéződött meg bennem, annak a szerencsétlen halandónak alakja, akinek emberfeletti hivatás volt, hogy a világban megóvjon valaki mást, a saját gyermekét. Úgy tűnt, az, hogy létezem, az ő egyedüli döntése volt, és ebből következett a feltétlen *igen*, az ő alakját övező költői ragaszkodás. Őt nem tudtam, nem tudom egyes vonásaiban megragadni, mert ez az *igen* minden más képet árnyékba lök. Más képlet volt az apám: őt nem tudtam sem szeretni, sem gyűlölni, képtelen voltam érzelmeket fejleszteni iránta, örökre megrekedtem valami ferde-függőleges zuhanás állapotában, amely aztán a versekben a vád maszkját öltötte, és egészen a pokol lángjaig vetette őt. Felgöngyöltem magamban a múltat, és ráhökentem: apám mulasztásai, üres tartásdíjtadási ceremóniái, vallásos prédikációkba torkolló beszéde, a képtelenség, hogy meghalljuk egymást: mindez későbbi életem, a maradék, legsúlyosabb következményeit mélyen meghatározza. Ki kellett járnom őt magamnak, hosszú benső kutatások és furatkeresések révén – és lehet, hogy csak az utólagos elszámoltatás nyelvén tudtam őt embernek elképzelni. Hogy bennem máshogyan

élhessen egyszer, ahhoz ki kell mondanom: önző zsarnok volt, kíméletlen csólakó a saját életében, aki semmilyen formában nem kívánt semmiféle felelősséget vállalni a világgal és érzelmi életének szereplőivel szemben. Hogy egyszer holtában jó lehessen hozzám, talán ezt akartam? Én mindenesetre igaz voltam hozzá, és gyerekkorom óta először a költészetben találtam meg az egyedül szabatos szavakat. Az őt jellemző szavakat. Nem lehet túlélni feledés nélkül, ez bizonyos. De csak azt tudjuk elfeledni, amit egyszer tudtunk. Elfeledni is csak azt az Istent tudjuk, akiben valaha hittünk. De apámmal kapcsolatban nemcsak a megkönnyebülés és tisztázás tudata erősödött bennem, hanem az a feszélyező benyomás is, hogy úgy kell őt magamban „megbüntetnem”, hogy nem is ismerem őt. Mert nem ismertem. Nem tanultuk meg egymást, csupán szórványosan érintkeztünk. Dereng most, Györe Balázs későbbi apakönyve (*Halottak apja*) is azért nyűgözött le, mert ott is a halálon túl kellett megteremtteni azt a figurát, akiről „ítéletet mondunk”. És hogyan lehet felmérni legközelebbi felmenőnket, aki egy szfinx közönyével nézi kiskamaszos vergődésünket, és kisujját sem mozdítja érted a kavargó pubertáskori évek idején, a szárnyalási kísérletek csapdosó örülete közt. A *Boldog ólom* versei után úgy éreztem, kikászálódtam életem legnagyobb viharából, és még élek. Alvás került a szülői harc és munka után, kikötő a pokoli hányódás után, nyugalom szállt meg a megvívott háború után, és vigasztalt az a tudat, hogy most már elintézett élet után még meg is semmisülhetek. Szinte tényeknek véltem a történeteket, tényekké mesterkedtem költőileg, pedig az életben sem horgony, sem nehezék, sem határsorompó, semmilyen szellemi edzés nemigen segít, hogy ténynek őrizzük meg a tényeket. Ma is úgy gondolom, nem folytatódhatott volna az életem anélkül, hogy megszereztem volna ezt a semmiből-földből kikapart elégtételt. Annyira kitisztultam, emlékszem, szinte nyomasztott, hogy létezik élőlény földön-égen, aki nem olyan boldog, mint én. Igen, mérhetetlen boldogság, ha az ember helyet talál a szívében azoknak az embereknek, akiktől ered. Mert ettől a pillanattól nem mi keressük a szülőket, hanem ők keresnek minket mindörökké.

– *Esterházy Pétert elbúcsúztató, Sirató című szonettciklusodat nagy gyászverseink sorában látom. Könnyebb lett megírása által az ég – számodra?*

– A föld mindenesetre üresebb lett, Esterházy Péter pedig holtában is fajsúlyosabb. Én halála intelmeként azóta is próbálom átrendezni a jó oldalra azokat a tartalmakat, amelyek emberi alakjában és művészi hagyatékában a hagyomány felé mutatnak. Tény, hogy Esterházy egész sereglések motorja volt az elmúlt évtizedekben, és még azoknak is képes volt nyújtani valamit, akik lelkesedésüket zömmel a kritika maszkjában tudták megfogalmazni. Lénye évtizedekig a derű emblémája volt, élőszóban történt nyilvános szereplései többnyire szellemes aperszükre indították még a fanyalgókat is, és mentális ébersége, azonnal fel-felcsillanó édes-fanyar iróniája és furfangos szemröptetései általános rokonszenvet keltettek. Jelenlétét egyfajta francia öntörvényűség színezte, és ez azt jelenti: a tünemények közlendőit mintha tüstént lefordította volna saját nyelvére, és azok az ő nyelvén mindjárt más – csillámló – jelentőség-

get és mellékjelentést kaptak. Olyan alkat volt, aki szívesebben vallaná be erkölcsi botlásait (ha vannak ilyenek), mint irányának esztétikai tévedéseit, széptani modellezésének és írói gyakorlatának piramidális baklövéseit, közlendőinek elévülését. Néhányan, akik posztmodern ideológiájának gyengülését és műveinek mélyülését várták, hallgatólagosan csalatkoztak – de egyre kevésbé adódott mód komoly nyilvános írói felszisszenésre (a politikai, emberi nyelvöltögetés soha nem pótolja a megalapozott kritikai attitűdöt). Én magam nagyra becsültem – már közös piarista múltunk miatt is – emberi erényeit, olykor gyermeki játékoságát, elevenségét. Irodalmának, beszédmódjának közéleti eluralkodását szellemének tágassága ellensúlyozta, és igazi ellenszenv keltésére maga a személyiség amúgy sem volt alkalmas. Versem, amely Kolozsváron született a Péter halálát követő napokban, főleg ezt a személyes veszteséget és a halállal beálló fajsúlygyarapodást katalogizálja. Hiába érezte bárki, hogy könyveiből ugyan sok mindent megtapasztalt, de a „dologról” magáról semmit nem fogott fel – ez a boszorkányos érzés a halál pillanatában a részvét, felértékelődés és átlényegülés (jobb volna talán azt mondani: „meglényegülés”) utórezgéseivel egészült ki, és hamar különös magasságba emelte nem létező alakját. Ami összemérhetetlen volt, sokrétűen vetemedni kezdett: a markolható maradandó külön helyet követelt magának, a markolhatatlan veszendő pedig a közelgő feledés lejtőit nyitotta meg. Ez a kettősség, mi túrés-tagadás, zavarba ejti az embert. Esterházy egy bizonyos iskola atyamestere, és egyúttal prédaállata volt. Ami ebből az irányzatból megmarad, az benne marad meg, ami pedig eltűnik (ez a ma még felmérhetetlen halmaz), az ő műveivel tűnik el. Ha ismét megéled a vágy, hogy történetet olvasson a világ, ha megcsömörlik a véletlen és idétlen „nyelvizéstől”, ha kiderül, hogy a szellemesség csak az üresség nyelvét kérte kölcsön, ha a kéziratokhoz túl sok lábjegyzet kívánczik majd, ha kiviláglnak az eredetiség anyagaiban a túlságosan nagymérvű idegen ösztönzések, ha felrajzolódik egyszer a díjazással elkövetett irodalomrontás valódi természetrajza... akkor még visszatérhetünk arra a korszakos posztszocialista íróhősre, aki fellázadt, majd lázadását perpetuálta, meg- és elmulattatta, de alig szerzett „visszajáró” műveket. De lehet, hogy magasabb értelemben utólag is csak végrehajtja az irodalomtól való búcsúvételt, és hagyatékát emberi mértékre vezeti vissza. Lessing egykor azt kérdezte: *Muß denn alles ein Buch sein? (Hát mindennek könyvben kell végződnie?)*. Nem, nem kell. Lehet, hogy épp sok könyv nélkül őrzi valódi értékét utókorában az ember.

– Foglalkoztatnak a kritikai visszajelzések? Rálátsz-e (rá akarsz-e látni) kánoni helyedre?
– Tagadhatatlan, hogy csak „észrevételek” adódtak, valódi megértés, felfogás, netán mélyebb-távlatosabb értékelés alig-alig, legfőljebb szórványosan. A hangadó közeg úgy ítélte meg, hogy én amolyan *literary gentleman* volnék, művelt közbeszélő, inkább énektanár, mint énekes. Pedig annyi szép kezdet volt; nekirugaszkodás a Bertalan Lajos utcában; korai nagy személyes elismerések (Mándy Iván, Nemes Nagy Ágnes fogadott bizalmába); nagyra menendő, aztán csenevészebb barátkozási vonalak (például Bárdos Lászlóval, ő vitt

fel Nemes Nagy lakására a Királyhágó utcában). És magam is azt hittem eleinte, ha műveimet vagy fordításaimat egyszerűen megmutatom, azzal valamilyen belépőjegyet váltok egy beszélgetőtársaságba. Vas István már a hetvenes évek közepén hosszú-hosszú levelekben dicsérte – akkor a pécsi jogi egyetem hallgatója voltam – Horatius-fordításaimat. Ma is őrzöm Rajnai László, a nagyszerű pécsi polihisztor leveleit, aki éveken át (mindig szigorúan kétoldalnyi gépelt formában) rajongással fogadta küldeményeimet... Ki emlékszik ma már erre a vidéki héroszra, erre az enciklopédikus tudású ködlovagra, aki a Sétatér és a dzsámi körül sétálgatva szerezte meg a belépőt a művelt halandók paradicsomába? Micsoda lenyűgöző estétet töltöttem el vele a Nádor kávéházban... Tenger volt, tenger tudás és együttérés és nyelvismeret, csak a szélességét láttuk, a mélységét alig-alig... Aztán jött az emigráció, a nagy magány, a kintlét. De nekem ez nem volt szokatlan. Mi, írók sokszor olyan dolgokkal és úgy foglalkozunk, hogy könnyen elérünk a halál közelébe – az írás magányos hivatás, és voltaképpen egyetlen mérvadó időszak van, az utókor. Lehet, ha erre gondolok, nem is észszerű panaszkodnom. Az igazi megpróbáltatás, lehet, távozásunk után kezdődik, és vagy a semmivel, vagy az örökkévalósággal kereteződik. Amikor Nyugatról hazatértem, egyik közismert írónk, akivel Bécsben még közös és nyájas nyelvet beszéltünk, közölte velem: „a lapok le vannak osztva”, miért jöttél haza? Én azt hittem, itthon tárt karokkal fogadnak... de valójában az történt, hogy a lehetőségek megszűkültek, voltak havi folyóiratok, amelyekben csak bizonyos műfajokban közölhettem, a könyveimről nem – vagy csak ímmel-ámmal – írtak, kiadót alig találtam. *Akikkel jót tettem, megtagadtak*, mondhatnám Babitscsal. A közben zsiros állásokba férközött régi társaság törzsi gondolkodása, szűkkeblűsége, döntően érdekek mentén zajló tájékozódása, kenyérféltése és közönye megszakadásokhoz, gyanakvás-hoz és álságos versengéshez vezetett. Szaporodtak a tisztázást nem engedő helyzetek, s miután én semmi hűbéri viszonyt nem tűrtem magam körül, a szegény független gyámoltalan helyzetében mindinkább fészengeni kezdtem. A „paradigmaváltás” álarcában tömegével olyan szereplők nyomultak uralkodó szerepbe, akik sem ütődött ízlésüket, sem vékonyka tehetségüket, sem hiányzó méltányosságukat tekintve nem voltak hivatottak a gyérülő írástudók új hadrendjét meghatározni. Kialakult a dilettánsok ellenforradalmának irgalmatlan közéleti élcsapata, tülekedő embergyűjteménye – és ez az árokfoglalás aztán az összes minden szekértáborot ismét egyaránt torz és kirekesztő csoportszervező gyűlöletre szította. Barátaim és közönyöseim körében ugyanúgy tudomásul kellett vennem, hogy a méltányos megítélésnek, kivált esztétikai érvényesülésnek és pártoskodástól mentes közszereplésnek befellegzett. Az idő megrohasztott minden rokonszenvet. Van költő, ma is funkciók birtokosa, akinek könyveiről többször írtam, ma pedig elkönyvelt a vadidegenek között. Nem tudnám végső és döntő okát adni ennek a lopakodó semmibe vételnek. Az a kritikai mogulféleség, akinek éveken át dolgoztam egy hetilapban, vagy tizenöt éve a tollát se mozdította értem – közben pedig kőkorszaki kontárokat emelt az ámulat magasába. Vajon miért? Érdekes álom volna, ha egy évtizede-

ken át kisodort tényező tetszhalála engedélyt adna igazságok feltételezéséhez. A tény tény marad: a mai napig nem érzékelem, hogy valaki komolyan kézbe vette volna versesköteteteimet. Pardon, módosítok. Akadtak, hogyne, partizánok, maguk is a pálya szélére szorítottak, társaim a posztumusz reményfutamban, akik komoly hangon megszólaltak mellettem (kapásból sorolok pár nevet: Tábor Ádám, Füleki Gábor, Márton László vagy Jelenits István tanárom, a kiváló piarista szerzetes) – de „kánonképző” igyekezettel aligha keresett melegebb helyet nekem kánon-valaki. Ebben a viszonylagos kisodródásban nyilván szerepet játszik néhány objektív tényező is: költészetem elvont hangja, témáim szokatlansága, vagy hiányos barátkozási együttathatóm és más személyes körülmények. De mindez nem menti azt, hogy széles körű semmibevétel ma is teljes körű, indokolatlan és emberi, nem esztétikai indulatokkal magyarázható. Barbár vagyok itt, mert senki nem ért meg.

Kánoni helyem, amíg élek, nincsen. De a kánonok himpellérei sorban távoznak névsoroktól unalmas tethelyeikről, úgyhogy távlatban mindenkinek van esélye feléledni, más-más időben. Az elmúlt évtizedekben kettős visszahullámokban úsztam: magánutakon – levélben, telefonon, élőszóban, ismerőseim hátam mögötti beszélgetéseiben – rengeteg méltánylás ért, az irodalom kinevezett rezervátumőrei azonban a partvonalak vidékét, azoknak külső mezsgyéit jelölték ki nekem élvezeti helyül. Ez fájt. Ez a fájdalom marad. Emily Dickinson mondja: *They say „Time assuages” – / Time never did assuage – / An actual suffering strengthens / As Sinews do, with Age – // Time is a Test of Trouble – / But not a Remedy – / If such it prove, it prove too / There was no Malady (Mondják, „Az idő csillapít” – / Az idő soha nem csillapított – / Az igazi szenvedés erősödik / A korral, mint az inak – // Az idő csak vizsgálja a bajnak / De nem gyógyír – / Ha ez volna, bizonyítaná azt is / Hogy a beteg soha nem volt beteg).* Azok az ismerőseim, akik a hetvenes években felfedeztek, később elfedeztek; akik fáztak tőlem, később sem melegedtek fel; akik már a korban láttak meg, nem ismerhették meg bennem a költőt; akik valami hivatást észleltek munkáimban, más néven szerették volna kimérni értékeimet, mint ahogy én; akik írtak rólam, rendszerint az oldalnézetet választották; egyszóval: helyes szavakkal, helyes arányokban, helyes műfaji osztatban, valódi összefüggésrendszerben alig akadt, aki mérlegelte volna munkáimat. Az irodalomban ugyanis, azt hiszem, nemcsak egyszer kell „felfedezni” valakit, hanem százszor, míg az illető helyére kerül. Hagyni kell, hogy valaki huzamos ideig betölthessen egy teret, hogy megjelenjen a világ figyelmi horizontján. Koromnak nyolc-tíz írója köré egész iparágak épültek (plakát-, felolvasó, kiadó, utaztató, kirakatrendező stb. iparágak), maroknyi tulajdonos forgatta meg tőkét műveik ürügyén – és ebből (félreértések sorából) állt össze aztán egy-egy író „hírneve”. Ez a kakukktojás-íróság, persze, nem tagadom, előbb-utóbb furcsa kitartást, az irigységen túli állhatatosságot, termékeny eltökéltséget gerjesztett, és a holtponatokon túl többnyire komoly megújulást hozott. Én nemcsak az országból vándoroltam ki, hanem félbe-szerbe az irodalomból is; de ha visszavándoroltam is, könyveimet nem tudtam megismertetni, még abban a szigorúan válogatott értelemben sem,

ahogy egykor Lessing javasolta volna: *Das Beste aus schlechten Büchern...* (A rossz könyvek legjobb részleteiből, szemelvényesen). Most, hogy álmodni kezdek függőlegesen, vízszintesen, és közeledem a végösszegekhez, megesisik, hogy fiatalok érdeklődése szinte szemérmesen nyílik meg irántam. Furcsa, hogy amikor az ember már-már csupán arra az egyetlen gondra összpontosít, hogy létezzon, megerősödnek olyan tükröződések, amelyekről fogalma sem volt. Persze mindenki az ismeretlen újabb szereplők kezében van, és az újabb hullámok nyilván csak az előzők nyomában lendülhetnek előre... De noha öreg az idő, minden egyes emberben újra kezdődik, és a legkisebb jelentőségű életmű fajsúlya is azt sejteti: élet és halál együttesen is rövidnek tűnik, hogy megszeresse a világ. Ami van, a *nincs* felé sodródik, ami pedig nincs, annak csak a *van* lehet másvilága. Én pedig tudom, hogy noha költészetem részleteiben talányosnak tűnhet, egészében napnál világosabb, hiszen ebből a világból való.

– Minden repül című köteted harminc esztendő versterméséből válogat, s hatvanadik születésnapodra került a boltokba. Jól látom, hogy költői és civil korszakhatár csúszott itt egybe? Vagy túlzás volna vízválasztó együttállásról beszélünk?

– Minden ünneplésnek több arca van. Ha az ember megérkezik egy magasabb évfordulóhoz, hátra is nézhet, és előre is. Én azokat becsültem a szellem-történetben, akik bölcsen tévelyegtek; mert bölcsen tévelyegni hallatlan erény. A költészetben ez a fesztelen útkeresés történhet a tárgyak dúsitásában, a formák szaporításában, az érzelmi sávok elmélyítésében; nálam, azt hiszem, nem az összesség hivalkodásával, hanem az eredmények lajstromozásával ment végbe. Nem summázni kívántam darabjaimat, hanem fő- és mellékösvényeimet megmutatni, mintegy utólag is mérlegre vetve, melyik vezetett tovább, melyik terelt csupán, és melyik sodort lejtők felé. Koncentrálni szerettem volna, amit hátrahagyok, nem magasba emelni saját halhatatlan istenemet. A *Minden repülből* képről képre látni azt a hosszú eltökéltséget, amely a költői anyagok elmélyítését elősegítette. Az extenzív formavilág, megtapasztaltam, bizonyos felületességre csábítja a művészt. Egyre csillogóbb a felület, de csökken a vers anyagszerűsége; a mennyiség önhiúsíthatóságot gerjeszt, és keresztezi a vertikális szemlélet kialakulását. Ahogy közelebb férköztem egyes formákhoz, ráébredtem, hogy az egyes is százféle, más csütörtökön, mint kedden, más hétköznap, mint ünnepen, más a szívárványos melankólia idején, mint a fekete látomások présében. Igazuk van azoknak (kevesen látják ezt a paradoxont), akik azt mondják, hogy a formát ugyanúgy meg kell emészteni, mint az anyagot; sőt többször jobban. Ki tudná megmondani, mi a szonett „értelme”? Az ember habozva kezdi, türelmesen, mint a halevést, aztán – már a sokadik kaptatón – észreveszi, hogy e kis tizenégy soros hangszekrény használata ugyanolyan talányos, mint bármelyik görög mérték. Türelme most már a hegymászók türelmére hasonlít inkább, akik magasra néznek, ott sejtik a boldogságot, de nem biztos, hogy valaha fel is érnek a felhők alá. Mindenki, aki egy ideig őszintén vallatja a formát, tenger végtelenbe érkezik, és állandóan változtatni kell gyakorlatát és megfontolásait. Miért épp a jambikus ütem uralkodik nálunk századok óta, s nem a trochaikus? Csokonai, ő igen, ő

mestere az ereszkedésnek is, a szárnyalásnak is. Csokonai érzékszervei megérik a boldogságot a trocheus metronómján is. De nagy költőink előszeretettel beszélnek szomorúan jambusban is. (Ismerem én, persze, hogy ismerem a magyaros hangsúly szerepét... de kérдем: ez a mozzanat valóban indokolja a jambus egyeduralmát?) Milyen szerepet szánunk a cezúráknak a sorokban? Van-e ilyen késztetésünk, cezúrázó kényszer a szívünkben? És alkalmazunk-e szorgalmasan soráthajlást, vagy visszatérünk a sorvégi lekerekítéshez? Hogyan lehet elgyűrni a rímhatást soráthajlással? Kötelező-e rímet használni a szonett kámeaszzerűen zárt alakzatában ahhoz, hogy erősen sugalljuk a kötött forma varázsát? A rím pihentése igenis pótolhatja, sőt fokozhatja a zeneiséget. A rím csak az egyik formaképző elem – ha túlragolom a magas hangrendű magánhangzókat vagy bizonyos mássalhangzócsoportokat, egyáltalán nem szökik szembe a rím elmaradása. Mi tehát az összefüggés a rím és a sorbelső zenei minősége között? És csakugyan létezik-e egészen rímtelen szonett? Aztán egy másik ügy: a rövid forma hamar feltűnteti a magyar nyelv bizonyos idegenkedéseit és rokonszenveit. Ki ne venné észre, hogy a vonatkozó névmás (aki, ami, amely) ebben a kristályos alakban szinte bántóan nyersnek rémlik, itt ugyanis a kifutás kurtasága nem kedvez a horizontális terjeszkedésnek. A *Melankólia* írása közben figyeltem fel például arra is, hogy a tercettek párrímekkel nem szükségszerűen hatnak didaktikusan. Aztán különösen foglalkoztatott a sorok hosszúsága – a szonett testét ugyanis lehet soványítani, akár egy szótagúra karcsúsítani. De szonett ez még? (A tévedést a világ a költészetben is hamarabb érzékeli, mint a hazugságot.) Nekem az a hivatásom, hogy nyílt legyek. És azt kell mondanom: nem, a szonett megkövetel bizonyos minimális kiterjedést, és sorhossza sem nyújtható a végtelenségig. Ki látott már harminc szótagból álló szonettsort? Szóval csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy a látszólagos formai redukció nem szegényedést jelent, hanem épp ellenkezőleg: elmélyedést a legfontosabb területeken. Külön kérdés a szonettek egymásra ható, kölcsönösen megvilágító kibomlása, az egymásban tükröződő rokon formák hallatlan komplexitása. Tudtam, hogy a szonettek univerzumában nem szegényedhetek el. Ez fogalmilag kizárt. Semmi szükség nem lett volna rá, de esküdtem a szonettre. A sivatag hindu vándorai is megesküsznek, hogy nem fogyasztanak halat. És most itt vagyok, úgy érzem, hogy bármilyen szegénységben megtalálom a gazdagságot.

– *A magyar költészettörténetben gyér hagyomány a metafizikus-gondolati poézis. Miben látod ennek okát? Hogyan tudnánk többet tanulni Hölderlintől, miféle ösvényen kapaszkodhatnánk vissza a rilkei világtérbe?*

– Úgy találok, költészetünk hatalmas ereje a csodálatosan anyagszerű szemlélettel, a nyelvi díszítőképeség szellemességével, a költői gondolkodás gazdag hasonlatteremtő képességével, nyelvünk sokrétű adaptív ritmikai adottságaival, alapvetően paraszti tapasztalati világunkkal függ össze. Az elvont metafizikai tartalmak felé akkor tudtunk elrugaszkodni, amikor kinyílt költőink előtt a külvilág, vagy egy-egy magányos nagyság látomásosan mintegy meghaladta „önmagát és az országot”. Ha Bessenyeit, Kölcseyt, Madáchot,

Babitsot vagy József Attilát olvasom, érzékelem a filozófiai légszomjat, a nagy összefüggések derengését, az egész világra kitért szellemi léptékeit – igazi mélymerülés ez anyanyelvünkön a szellemtörténetben. Bessenyei *Holmi* címen kiadott jegyzetanyaga ma is lenyűgöző olvasmány, és egyenesen a huszadik századig mutat előre. Kapásból idézek egy betétet, százával idézhetnék ebből a gyűjteményből: *Van é olyan ember, kinek sem Apja, sem Anyja, sem Hazája, sem jószága miből éllyen, sem fizetése, sem Ura, sem szolgálja, sem jó barátja, sem szereplője, sem Háza, sem Attyafia ne legyen?* Ez nemcsak megrázó kérdéssor, nemcsak minden eszmélet kérdéskötege, nemcsak írói találat és óriási energiával megfogalmazott rejtett vallomás – hanem a magyar gondolkodástörténet tengelyének metaforikus kitapintása. Tudott vagy nem tudott erről Ady Endre vagy József Attila, mindegy: de ebben az egyetlen mondatban már az ő eszméik anyaga izzik. Kétségtelen, költőink között voltak óriások, akik nem elvont szókinccsükkel tündökölnék, ugyanakkor a magyar elmealkat és észjárás alaptörvényei szerint működnek. Az is kétségtelen és furcsa paradoxon, hogy a huszadik században sem tudtuk elérni azokat a nyugati-keleti költői magaslatokat, amelyek a világlíra törzsanyagát alkotják. Eretnék dolgot állítanék most: azt hiszem, hogy mi a nyugat-európai költői vonulatok csúcsteljesítményeit a mai napig nem tudtuk – igazán, bensőleg, az azonosulás és a mintakövetés szándékával – befogadni. Nem értjük Hölderlint (őt még a németek sem értik, Goethe kinevette, Marcel Reich-Ranicki pedig épp a Hölderlin-díj átvételekor tartott dörgedelmes ellenbeszédet Hölderlin költészetéről), nem fogjuk fel például Shelley mennyei üdviválgását, természeti erőkkel versengően elemi erejű poézisét, de ugyanúgy nem tudunk valósággal közeledni Eliot, Rilke vagy mások legfontosabb gondolati rétegeihez. *Jeder Engel ist schrecklich*, ki érti ezt közöttünk? Ki érti ezt költőink között úgy, hogy e szemlélet nyomdokain haladva hangolná fel saját költészetét? De ki érti Goethét, Shakespeare-t, Leopardit vagy Baudelaire-t, igazán, már úgy, hogy formanyelvüket, szemléletüket átoltotta volna saját költészetébe a világgöltészet szintjén? Az elmúlt évtizedekben nálunk hatalmas terjedelmű, bár kétes színvonalú fordításirodalom keletkezett – de kérdem, a fordító költők közül ki iktatta át a külföldieket saját katalógusába? Somlyó György rengeteget tudott, egy költő rezzenéseivel reagált a világlíra ösztönzéseire, de főleg a reflexió, és kevésbé a költészeti gyakorlat formáiban. És legnagyobb elménk az elemzésben, egyik legnagyobb a költészetben, ez a véletlenül Magyarországra zárt hérosz, Nemes Nagy Ágnes? Ő sem, még ő sem tudta átlépni a nagy választóvonalakat. Amikor a hatalmas transzcendens tartalmakhoz ér (Apollinaire, Rilke, Saint-John Perse, Pasolini, de említhetném Babitsot is, az ő legmélyebb áramát), hirtelen ő is sekélyessé válik, valahogy „szellemileg szemérmessé”, mintha megilletődne azon, hogy át kellene lépnie valamilyen hagyományos határt. Legnagyobb lángelméink „szeméremgörcse” nyilván alkati, ősi-természeti dolog. Ugyanakkor (hiszen elemeztem eleget, nyilvánosan is, verset) az a tapasztalatom, hogy honfitársaim is hallatlan éberséggel és fogékonysággal vennék át a nagy metafizikus tartalmakat... ha nagymérvűen és megfelelő formában tolmácsolnánk azokat, nem valamilyen szűkös nemzeti

ethosz őrzésének ürügyén. A nacionalizmus soha nem pótolhatja a civilizációt, és ez itt most azt jelenti: bátran kívülről kellene szemlélünk önmagunk költői termékeit, csakis és egyedül világirodalmi mércét alkalmazva. Költészetünk külföldi visszhangtalanságát tévedés nyelvi elszigeteltséggel magyarázni. Nem. Egyszerűen arról van szó, hogy a magyar líra nem tud olyan megrázó ideaanyagot felmutatni, amely a külföldiek elkényeztetett, igényes és metafizikus hagyományokon edzett tudatát mozdítaná, netán fel is kavarná. A külföldi poézis nagysága magyar nyelven még a legpóriasabb nyersfordításban is érvényesül. Miért? Azért, mert gondolati anyaga – a „formától” teljesen megfosztva is – eszméletmoccantó gesztusokkal halad. Jorge Luis Borges meséli, hogy amikor – könyvtáros lévén – reggelente a város egyik végéből a másikba átvillamosozott, sokszor Dante *Isteni színjátékát* olvasta angol nyersfordításban (a nyers is a próza egyik álarca). Angolszász területen ennek a műnek már a tizenkilencedik században jobbnál jobb fordításai voltak, és maga a történet, Borges váltig állítja, egy detektívregény izgalmát árasztotta. Nem vagyok biztos abban, hogy ugyanez történe bármelyik magyar rokonával, mondjuk, a *Toldival*. Ja, ja, ez egy szépséges mese, mondta nekem egyik kiskamasz ismerősöm és édesanyja Németországban... Mit tegyünk? Nem tudom. Legalább tanuljunk mélyen idegen nyelveket. Meg kellene születni. Mert amíg egyetlen idegen nyelven sem értünk, hazánkban sem születtünk meg.

– „Minden porcikám Lázár”, szól Klauzúra című versed zárzata, a 2003-as Üvegfilm kötetedből. Illik még ez a leírás lírai hősődre? És lírikusi énedre? Vagy – ahogy verseidből avatatlanul kiböngésem – egy Orpheuszról s Ikaroszból kikevert identitásban találtál otthonra? Otthonra találtál-e, Csaba?

– Az ember más-más időszakokban más-más szimbolikus felvitelben beszél, olykor igen-igen eltérő életrajzi és szellemi tényállások szorításában. Szembeötlő, hogy én az örökölt katolikus képzetrend kapaszkodóitól indultam, főleg az újszövetségi mitológia hasonlatanyagával, egy amolyan költői biblioterápia gesztusával. És nem állítanám, hogy az a legendakör nem tartalmazna máig érvényesen olyan eszmei szerkezetet, komoly egzisztenciális varázst, amely ne hatna rám – esetleg átalakulva, a görög mitológia sugalmaival át-átszóve. Ahogy az ősi tartalmakat mérlegeltem (és persze kritikái olvasmányaim hatására is), beláttam, hogy a nagy heroikus minták, emberi-isteni magatartások, tanácstalanságok, elkeseredések, felszárnyalások mind-mind rokonok, csupán amúgy egymásra rétegződtek, leváltódva megőrződtek a történelemben. Amikor Rómában jártunk, barátaink elvittek egy templomba, amely több szinten megőrizte a különböző vallások isteneinek emelt oltárok és kegytárgyak romjait: legalul állt egy elromosodott, ma már használatlan homokszínű Mithrász-oltár, legfelül pedig a Jézus-vallás patyolattiszta misekendővel leterített, ma is működő úrasztala. Megrendített ez a becsületesség. Én egyre inkább csak ezt az egyetemes tükröződést tartom a szakrális szférához méltónak. Bámulattal fedeztem fel aztán külföldön Hugo Rahner könyvét, amely az antik mítoszokat a keresztény szemlélet fényébe vonta, és ezzel is (mintegy viszonylagosítva) a magasba emelte. Hölderlinnél testvérnek

mutatkozik Krisztus és Héraklész és más görög félistenek... és engem mind jobban nyugozott a nem kizárólagos istenszemlélet összetett, pogány és emberi tartalmakat összebékítő természete. Goethe egyik öregkori levelében azt mondja, ő a *hüpszisztáriusok* vallásával rokonszenvezik, akik minden örökölt hithagyományból kiszemelgették a legjobb tartalmakat, és mindegyiket tisztelni tudták ebben az összebékített alakban. Rám erősen hatott a görög istenvilág, annak is némely évezredekkel túlélte alakja (Ikarosz, Orpheusz, Odüsszeusz), és néha úgy rémlett, itt a budapesti nagykerületen ugyanúgy találkozhatom Héraklésszel vagy a szirénekkal, mintha Homérosz idejében élnék. Megdelejeztek, mit tagadjam, Dibeliusék, Bultmannék és az összehasonlító teológia lángelméi, és egy idő után minden kultúra meséit rokonnaként tudtam látomásaimban elhelyezni. Minden egyes figura, hasonlat vagy minta költői „nyersanyagot” vetett elém, és, mondjuk, Héraklész mítoszának minden egyes eleme modern rejtelmekkel telítődött számomra. Hinni kezdtem, hogy akár egy pillangó tarka szárnyának rebbenése az egyik földrészen földrengést válthat ki egy másikon, és ez hatványosan érvényes a történeti-mitológiai alapesetekre. Jaj, de hová is vetődünk, micsoda ősi, időrágta álmokba és másvilági hétköznapiakba... Úgy tűnik, én egész életemben hőszokat és démonokat, sárkányokat és negyed- és félisteneket néztem. Pedig... pedig csak magamba néztem, és ez a figyelem hozta létre költészetemet, ezt a robbanékony szomorúságot.